

SELÇUKLU ADLİYE TEŞKİLATI VE OSMANLI HUKUK SİSTEMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Yrd. Doç. Dr. Gül AKYILMAZ

I. GİRİŞ

Bütün Müslüman - Türk Devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da hukuk iki koldan ilerlemiş ve böylelikle şer'i hukuk (1) - Örfi hukuk (2) ayırımı ortaya çıkmıştır. Bu ayırım Selçuklu adli müesseselerinin biçimlenmesinde son derece etkili olmuş, adli teşkilat bu temel üzerinde yükselmiştir.

920 yılında Karahanlılar'ın güçlü hâkanı Saltık Buğra Han'ın İslâmiyeti kabul etmesi Türk tarihinin önemli dönüm noktalarından

- (1) Şeriat Allah'ın emirlerinin bütünü manasına gelmektedir ve bütün şeriat hükümlerinin kat'i emir veya nahiye olarak kabul edilmesi gerekir. Şari'a bilgisi doğrudan doğruya Kur'an ve hadisten elde edilmektedir. Şer'i ahkâm başlıca iki büyük kısma ayrılmaktadır: 1. İbâdât ve dinî vecibelerle ilgili hükümler, 2. Hukukî ve siyasi nitelikteki hükümler. Fıkıh yani İslâm hukuku ise üç ana guruba bölünmüştür: İbâdât (ibadetle ilgili yükümlülükler), muamelât (medeni hukuk ilişkileri) ve ukubat (cezalarla ilgili hükümler). SCHACHT Joseph, "Şeri'at" İslâm Ansiklopedisi, c. 11, İstanbul 1979, s. 429-431; KARAMAN Hayreddin, Mukayeseli İslâm Hukuku, c. 1, İstanbul 1986, s. 25 vd.
- (2) "Örf" hukukî terim olarak sultanın hüküm ve icrâ otoritesidir. XV. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Tursun Bey'e göre "nizam-ı âlem için" akla dayanarak hükümdarın koyduğu nizama "siyaset-i sultanî ve yasag-i pâ-dişâhî" ya da "örf" denir. İNALCIK Halil, "Örf", İslâm Ansiklopedisi, c. 9, İstanbul 1988, s. 480. Örfî kanunlar ululemrin müslüman cemaatinin hayrı düşüncesi ile şer'i kaynak ve prensipler dışında, kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunlar anlamındadır. Bkz. ANHEGGER R. - İNALCIK Halil, Kanunnâme-i Sultan-i ber müceb-i örf-i Osmanî, Ankara 1956. Ancak örfî kanunlar hiçbir zaman şer'i hükümlere aykırı olamaz. Zaten Müslüman - Türk Devletlerinde, özellikle Osmanlı uygulamasında örfî hukuk denince şer'i hükümlerin kanun tarzında tedvini de dahil olmak üzere ululemre tanınan sınırlı yasama yetkisi çerçevesinde İslâm hukukçularının içtihat ve fetvalarına da başvurularak ortaya konan hukukî hükümler akla gelmektedir. AKGÜNDÜZ Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 1. Kitap, İstanbul 1990, s. 51.

birisidir. 940 yıllarına gelindiğinde çok sayıda Türk İslâmiyeti seçmiştir ve 940-1926 yılları arasındaki 986 yıllık dönemde İslâm hukuku tüm Müslüman-Türk devletlerinin hukuk sistemi hâline gelmiştir. Özellikle Kur'an ve sünnette en ince ayrıntısına kadar düzenleme yapılan aile hukuku, miras hukuku, had cezaları, şahsa karşı işlenen cürümler, vakıflar gibi konularda diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Türk devletlerinde de şer'i hükümlerin dışına çıkılmamış, bir kaç küçük istisna dışında şer'i hükümlere aynen uyulmuştur. Ancak sadece çerçeve hükümlerin vaz'edildiği ayrıntılı düzenlemeler yapma yetkisinin zamanın ululemrine bırakıldığı idare hukuku, anayasa hukuku, tazir cezalarının tesbiti ve benzeri konularda örfî hukuk gelişme imkânı bulmuştur (3).

Vurgulanması gereken bir başka konu ise şer'i otorite yanında tamamiyle bağımsız siyasi-icrai bir otoritenin yerleşmesinin Selçuklu Türklerinin, İslâm dünyasını hükümleri altına almasıyla gerçekleşmiş olduğudur (4). Bu akım XIII. yüzyılda Moğol hukukunun yaygınlık kazanmasıyla daha da kuvvetlenmiştir.

Yukarıda verdiğimiz kısa bilgilerin de açıkça ortaya koyduğu gibi Selçuklu adli teşkilatının örgütlenmesinde belirleyici faktörlerden belki de en önemlisi şer'i hukuk-örfî hukuk ayırımıdır. Bu çerçevede şer'i davalara bakan mahkemelerle, örfî-idari davalara bakan mahkemeler farklılaşmıştır.

(3) İslâm hukukuna göre devletin en yüksek otoritesini temsil eden ululemrin -ki bu otorite halife ya da sultan olabilir- içi boş bir yasama yetkisi vardır. Bu içi boş yasama yetkisinin kapsamı bir başka deyişle örfî hukukun sınırları ise şunlardır: 1. Ululemr, yasama yetkisine dayanarak mevcut şer'i hükümleri derleyerek kanun hâline getirebilir. 2. İctihadi konularda mevcut içtihatlardan birini tercih edip, uygulamaya esas alabilir. 3. Kendisine tanınan sınırlı yasama yetkisini kullanarak emir ve yasaklama şeklinde kanunlar koyabilir; idari düzenlemeler yapabilir; tazir cezalarını belirleyebilir; bazı şer'i hükümleri uygulama açısından kayıtlayıp, içtihadî konularda emir ve yasaklamalarda bulunabilir. CİN HANİ - AKGÜNDÜZ Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, c. 1, İstanbul 1990, s. 193-195. Ululemrin örfî hukuk alanında sahip olduğu yetkilere verilebilecek en güzel örneklerden birisi de şüphesiz Selçuklu sultanı Melikşah'ın İslâm hukukçularına hazırlattığı ve daha çok özel hukuka yönelik olan "El Mesâil'ül-Melikşahiye Fil-kavâid'ış Şer'iyye" adını taşıyan hukuk kodudur.

(4) KÖPRÜLÜ Fuad, "Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?", Belleten, c. II, Ankara 1935, s. 61-66. Selçuklu müesseselerinde ve örfî nitelikli hukukunda Türk kamu hukukunun büyük etkileri görülmektedir. Tuğrul Bey'den başlayarak kamu hukuku sahasında Selçuklu hükümdarları serbest legislatif faaliyet göstermişlerdir.

II. SELÇUKLU ADLİYE TEŞKİLATI

A. Şer'i Yargı

Selçuklu şer'i yargı teşkilâtında kadılar, kadil kudât ve kadileşker yer almaktadır.

1. Kadılar

Selçuklularda şer'i ve hukuki işlerle diğer Müslüman - Türk devletlerinde olduğu gibi kadılar ilgilenmişlerdir. Gerek merkezde gerekse taşra teşkilâtı bünyesinde her eyâlet, vilâyet ve kazada kadılar şer'i yargılama görevini üstlenmişlerdir.

Büyük Selçuklu Devleti'nde yönetici sınıfın ve halkın şer'i davalarına bakan kadılar arasında her hangi bir ayırım söz konusu değilken, Anadolu Selçuklu Devleti'nde askeri sınıfın, şer'i ve hukuki işlerine bakan kadılar birbirlerinden ayrılmışlardır (5).

Selçuklu kadılarının görev ve yetkilerini ortaya koyan en önemli kaynaklar şüphesiz tayin menşurlarıdır. Bu menşurlarda kadılardan davaların hal ve faslında Kur'an, sünnet, hadis ve sahabenin eserlerine dayanarak hüküm vermeleri, şer'i şerifin dışına çıkmamaları ve adaletten ayrılmamaları istenmektedir (6). İslâm adaletine güvenleri sebebiyle hristiyan ve putpereslerin mal ve mülklerini kadıların sicil, şâk ve vesikalarıyla teminata aldıkları, kadıların hüküm verirken bu hususu gözden uzak tutmamaları gerektiği kuvvetle vurgulanmaktadır.

Çeşitli kadılık menşurlarından anlaşıldığı üzere Selçuklu kadı-ları, ölümlerin terekelerinin muhafazası ve mirasın taksimi, nikâh akidelerinin yapılması, yetim ve çocukların mallarının korunması ve temiz ve emin ellere bırakılması (vasi tayini), mescit, medrese, zaviye, hankâh ve diğer vakıf müesseselerine nezaret ederek vakfın şartlarının yerine getirilmesine çalışılması ve adaletin gerçekleşmesini sağlamak üzere dava dinlemek gibi görevleri yerine getirmek zordur (7).

(5) UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara 1984, s. 122; ÇİN - AKGÜNDÜZ, s. 267.

(6) TURAN Osman, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar, Ankara 1988, s. 42.

(7) KAFESOĞLU İbrahim, Selçuklu Tarihi, İstanbul 1972, s. 149; Nizamettin Mehmet bin el-Nakib'in Samsun şehir ve vilâyeti kadılığına, Muzafferettin Mehmet el-Bağdadi'nin Konya kadılığına, Nasreddin Osman'ın Lârende kadılığına ve Kudbeddin Şirazi'nin Sivas kadılığına tayin menşurlarında görev alanları açıkça belirtilmiştir. TURAN, Türkiye Selçukluları, s. 42-43.

Görüleceği üzere kadıların görev ve yetki alanları genellikle özel hukuka yöneliktir ve fonksiyonları sadece dava dinleyip, hüküm vermekten ibaret değildir. Miras taksimi, vasi tayini, nikâh akidlerinin yazılması, vakıf ve hayrat işlerinin idaresi gibi bir çok önemli konuda yetkili olan kadılardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda düzenli olarak tutulan şer'îye sicillerinin benzerlerine Selçuklu Devletinde de rastlanmaktadır. Hatta bu konuda Selçukluların Osmanlılara örnek olması kuvvetle muhtemeldir. Selçuklu mahkemelerinde görülen davalar, mahkeme huzurunda yapılan akidler, merkezi hükümetin gönderdiği emirler tipik Osmanlılarda olduğu gibi kadı sicillerine kaydedilmiştir (8). Ancak büyük öneme sahip olan bu kaynakların bir kısmı kadılar görevlerinden ayrılırken sicilleri de beraberlerinde götürdükleri için zamanımıza ulaşamamıştır.

Kadıların görevlerini icra ederken ve yetkilerini kullanırken uymaları gereken esaslar gerek tayin menşurlarında gerekse Siyaset-nâme'de açıkça belirtilmiştir. Selçuklularda kadılık en önemli devlet görevlerindedir. Çünkü müstümanların "kanı ve malı" kadılarına emanet edilmiştir (9). Bu sebeple kadılar alim, dindar, kanâat-kâr kişiler arasından seçilmesi, gönüllerinin hıyanete kaymaması için liyâkatleri ölçüsünde aylık verilmelidir (10).

Selçuklu devlet teşkilâtı konusundaki en önemli kaynaklardan olan Hasan bin Abdülmümin'in Rusum ur-risâil'inde kadıların hüküm verirken büyük-küçük, itibarlı-itibarsız kimseler arasında fark gözetmemeleri, mirasların taksiminde, sicillerin yazımında, nikahların akdinde Kur'an, hadis ve içtihatlarla uymaları, iltimas hediye kabulünden kaçınmaları, iki taraf hazır bulunmadıkça davalara bakmamaları tavsiye edilmektedir (11). Selçuklu kadıların görevlerini icra ederken yukarıda öğütlenen esaslara büyük ölçüde uymuşlardır (12).

- (8) KÖPRÜLÜ Fuad, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", Belleten, c. 27, s. 407 vd.
- (9) Nizâmü'l-Mülk, Siyaset-nâme (Hazırlayan: KÖYMEN Mehmet Altay), Ankara 1982, s. 52.
- (10) Taneri'nin, Eflâkî'nin metinlerine dayanarak verdiği bilgilerden Selçuklu adli teşkilâtı içinde de zaman zaman görevin kötüye kullanıldığı, yolsuzluklar yapıldığı anlaşılmaktadır. TANERİ Aydın, Türkiye Selçukluları Kültür Tarihi, Konya 1977, s. 40-41.
- (11) TURAN, Türkiye Selçukluları, s. 180-181.
- (12) Selçuklularda kadıların verdikleri hükümlere müdahale edilmezdi. Ancak eğer bir kadı cahillik, kasıt ya da kötü tabiatı sonucunda yanlış bir hüküm verirse, bu hüküm diğer kadılar tarafından altı imzalanarak sultana arz edilebilirdi. Sultana da bile bile yanlış hüküm veren kadıyı görevinden azledebilir, hatta cezalandırabilirdi. Nizâmü'l-Mülk, s. 52.

Tayin mensurlarındaki ifadelerden kadıların Selçuklu devlet ve adliye teşkilatı içindeki önemleri açıkça anlaşılmaktadır. Mensurlarda tayin edildikleri şehrin "emir, naib, muteber ve salih kimselerinin, ahalinin, fakih ve kethüdaların" onu hakim bilerek bütün şer'i davalarda ona ve naiblerine başvurmaları emredilmektedir (13). Memurlar (gumâştegân) kadıyı desteklemeli, kadının itibarını gözetmelidirler. Eğer bir kimse güçlük çıkarıp mahkemede hazır bulunmazsa, ne kadar önemli, itibarlı biri olursa olsun sertlik ve zor kullanarak da olsa kadının makamında hazır edilmelidir (14).

Kadıları tayin ve azil yetkisinin kimse olduğu konusunda çeşitli kaynaklarda farklı fikirler ileri sürülmektedir. Taneri, Eflâki'ye dayanarak kadıların tayin ve azil yetkisinin sultan veya vezirine ait olduğu görüşünü savunmaktadır (15). Bazı kaynaklar ise bu konuda yetkinin kadil-kudâtda toplandığı fikrindedir (16). Kanaati-mizce kadıların tayin ve azil yetkisi kadil-kudâtda olsa bile işlemlerin geçerlilik kazanabilmesi için sultan veya vezirinin onayından geçmesi gerektiğinin kabulü gerekir. Ayrıca Siyasetnâme'de de belirtildiği gibi, zaten sultan, her zaman kasıtlı olarak yanlış hüküm veren kadıların görevlerinden azil yetkisine sahipti.

Kadılarla ilgili açıklamalarımızı bitirmeden önce son olarak üzerinde durmak istediğimiz konu kadıların maiyetinde çalışan ve onlara vazifelerinde yardımcı olan memurlardır. Bunlar mahkeme eminleri (Emini-i dâr ul-kazâ) mahkeme kâtipleri (muvarrihi-i hucac ve kabâlât) ve mübaşirlerdir (17). Mahkeme eminleri genellikle yetim ve gâiplerin mallarına emin nasbedilmişler, bu malların korunması, nemalandırılması, elde edilen kazançların pay sahiplerine verilmesi gibi işlerle ilgilenmişlerdir. Mahkeme kâtipleri hüccetleri, Mahkeme huzurunda yapılan borç, satım akidlerini, nikâhları şer'îye defterine kaydetme, vakıflarla ilgili kayıtları tutma gibi görevleri yürütmüşlerdir. Mübaşirler ise mahkeme evrakını götürüp-getirmek, davalı ve davacıların mahkemede hazır bulunmalarını ve düzenli bir şekilde kadının huzuruna girip, çıkmalarını sağlamak vazifelerini üstlenmiştir.

2. Kadil-Kudât

Kadil-Kudâtlık müessesesinin ortaya ilk çıkışı ve adliye ve il-

(13) TURAN, Türkiye Selçukluları, s. 181.

(14) Nizâmü'l-Mülk, s. 52.

(15) TANERİ, s. 40.

(16) CİN - AKGÜNDÜZ, s. 267; KAFESOĞLU, Selçuklu Tarihi, s. 149.

(17) TURAN, Türkiye Selçukluları, s. 43; TANERİ, s. 40.

miye sınıfının başı olarak kabul edilmesi Abbasiler dönemine rastlamaktadır. VIII. yüzyılın sonlarına doğru Bağdat şehrinin genişlemesi ve yargı merkezlerinin çoğalması üzerine Hanefi mezhebinin önde gelen imamlarından Ebu Yusuf, kadil-kudâtlık ünvanıyla adliye ve ilmiye sınıfının başına tayin edilmiştir (18).

Abbasi devlet teşkilatından büyük ölçüde etkilenmiş olan Selçuklularda da kadil kudâtlık makamı aynen korunmuş ve kadil-kudâtlar ilmiye sınıfının reisliğini yapmışlardır. Ancak kadil-kudâtların görev ve yetki alanlarının, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletlerinde birbirlerinden farklı olduğu görülmektedir.

Büyük Selçuklu Devletinde ilmiye sınıfının başı olarak kadil-kudâtlar, fark gözetmeksizin tüm halkın şer'i davalarına bakabildikleri gibi, ülkedeki bütün kadıları kontrol yetkisine de sahiptirler (19). Oysa Anadolu Selçuklu Devletinde kadil-kudâtlar sadece sivil halkın şer'i davalarına bakabilmişler ve yalnızca sivil halkın davalarına bakan kadıların başı olarak bu kadıları denetleyebilmektedirler (20). Askeri sınıfın davalarına bakan kadılar ise kadileşkere bağlı olmuşlardır. Bu çerçevede Anadolu Selçuklu Devletinde kadil-kudâtların görev ve yetkileri Büyük Selçuklu Devletine göre daha sınırlı olmuştur.

Büyük Selçuklu Devletinde kadil-kudâtlar Bağdat'ta otururlar ve orada şer'i yargının başkanlığını yapıp, dava dinler, ayrıca ülkedeki tüm kadıları da kontrol altında tutarlardı (21). Büyük ihtimalle vezir ve sultanın onayını almak suretiyle kadıları tayin ve azil yetkileri de vardı.

Anadolu Selçuklu Devletinde ise kadil-kudâtlar Konya'da otururlardı. Yani Konya kadısı aynı zamanda kadil-kudâtdı ve Konya bölgesindeki sivil halkın davalarını dinlediği gibi, tüm ülkede sivil halkın davalarına bakan kadıları da denetlerdi (22).

Tayin menşurlarında da belirtildiği üzere kadil-kudâtların görevleri şunlardır: "Bütün memleketin şer'i işlerine nezaret etmek, din-dar ve tamahkâr olmayan naipler tayin etmek, davaların hallinde husumetlerin kaldırılmasında, zengin-fakir, yabancı-yakın farkı gözetmemek, nikâhların akdi, mirasların taksimi, vesika, sicil ve şâkların yazılması, vasiyetlerin tenfizi, yetim ve gâiplerin mallarının

(18) UZUNÇARŞILI, Medhal, s. 10; CİN - AKGÜNDÜZ, s. 266.

(19) UZUNÇARŞILI, Medhal, s. 122; KAFESOĞLU, Selçuklu Tarihi, s. 149; CİN - AKGÜNDÜZ, s. 267.

(20) UZUNÇARŞILI, Medhal, s. 122; CİN - AKGÜNDÜZ, s. 267.

(21) KAFESOĞLU, Selçuklu Tarihi, s. 149.

(22) UZUNÇARŞILI, Medhal, s. 122.

muhafazasında din ve emanet şartlarını yerine getirmek, şahitlerin doğruluğuna dikkat etmek, vakıf, cami, medrese, zâviye, türbe yol gibi hayır işlerine nezaret etmek, kadınları denetlemek" (23).

Görüldüğü gibi kadil-kudâtlar buldukları merkezde kadılık görevini de icra ettikleri için bir kadının yapması gereken işleri ifa etmek zorundadırlar. Bunlara ek olarak kadınları denetlemek ve memleketin bütün şer'i işlerine nezaret etmek yetkisi ile donatılmıştır.

Kadil-kudât konusunda verdiğimiz bilgileri tamamlamadan önce son olarak önemli ve ilginç bir nokta üzerinde durmak istiyoruz. Anadolu Selçuklu Devletinin adli teşkilatına yer veren kaynaklar -ki bunların arasında Uzunçarşılı'nın Medhal'i de vardır- hep kadil-kudâtlık ve kadileşkerlik makamının ayrı ellerde toplandığından söz etmekte ve görev alanları konusunda kesin sınırlar çizmektedirler. Oysa Osman Turan'ın kadılık mensurlarına dayanarak verdiği bilgileri göre zaman zaman kadil-kudâtlık ile kadileşkerlik aynı kimseye tevdi edilebilmiştir (24). Kanaatimizce bu gelişme son derece ilginçtir ve bulunacak yeni kaynaklarla açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

3. Kadileşker

Askerlerin hukuki ve şer'i davalarına bakan ve sefer zamanlarında hükümdara refakat edip, ordu mensuplarının davalarını halleden görevliler olan kadileşkerler, Anadolu Selçuklu Devletinde ortaya çıkmışlardır. Büyük Selçuklu Devletinin adliye teşkilâtında kadileşkerlik müessesesi yer almamaktadır.

Hz. Peygamber devrinden itibaren, farklı şekillerde isimlendirilse de kadileşkerin fonksiyonlarını yerine getiren görevlilerin varlığından söz edebiliriz. Meselâ, Hz. Peygamberin askeri birliklere tayin ettiği kumandanlar aynı zamanda ordu mensupları arasındaki

(23) TURAN, Türkiye Selçukluları, s. 41.

(24) Meselâ, Ziyaeddin Mehmed, Selçuk ülkesi ve orduları baş kadısı (kadı al-kudât al-memâlik hâkim al-asâkir al-mansûre) olarak Konya kadılığına tayin edilmiştir: TURAN, Türkiye Selçukluları, s. 41. Yine Nizameddin Abdullah, Amasya ve Çorum kadılıklarına ilâve olarak bütün memleket baş kadılığı ile ordu kadılığına atanmıştır. TURAN, Türkiye Selçukluları, s. 42. Turan, genellikle kadil-kudât ve kadileşkerlik vazifelerinin Konya kadısında toplandığından ancak Selçuklu kaynaklarında müstakil kadileşkerlerden de bahsölündüğünden söz etmektedir. Türkiye Selçukluları, s. 46. Özellikle vakfiyelerde kadileşker olan kişilerin isimleri kaydedilmiştir. Aksaray II. Kılıçaslan zamanında askeri bir üs olduğu için ilk dönemlerde Aksaray kadısı aynı zamanda ordu kadısı (kadileşker) idi. Bkz. Selçuklu Vakfiyeleri, Belleten XLV, s. 149.

davalara da bakmışlardır (25). Hz. Ömer ise her askeri birliğe bir hâkim tayin etmiştir.

Müslüman - Türk devletlerinin bir çoğunda da askerlerin hukuki ve şer'i işlerine bakan kadıların bulunduğunu görmekteyiz. Ordu kadılarına Anadolu Selçuklularında "kadileşker", Karamanlılar'da "kazasker", Akkoyunlular'da "kadı maa asker", Mısır Memlukları'nda "kadıl-asker", Osmanlılar'da ise "kazasker" denilmiştir (26).

Fuad Köprülü Anadolu Selçuklu Devletindeki kadileşkerlik müessesesinin askeri ikta sisteminin gelişmesiyle birlikte ortaya çıktığı kanaatindedir (27). Büyük iktalarda (28) kaza (yargı) işleri merkeze bağlı olan ve kadil-kudâtın emrinde çalışan kadılarca yerine getirilmekteydi. Bununla beraber şer'i davalar dışındaki davaların yani örfi hukuku ilgilendiren davaların görülmesi için hükümet merkezindeki divan-ı mezalim müessesesinin benzerleri iktalarda da ortaya çıkmıştır (29). İktalardaki divanlar, askerlere ve iktalara dair davalara bakıp hüküm vermişlerdir. Bazı yazarlar askeri ikta sisteminin gelişmesiyle birlikte divan-ı mezalimin düzenli fonksiyonlarının kadileşkere geçtiği görüşündedir (30). Bu yazarlara göre ordu kadılığı divân-ı mezalimin devamı niteliğindedir. Köprülü de XIII. yüzyıldan başlayarak çeşitli Türk devletlerinde görülen ordu kadılığı müessesesini eski Türk devletlerinde de ortaya çıkmış olan bir kurumun (31) "İslâmi renk almış devamından başka bir şey olmadığı" fikrindedir (32).

-
- (25) ATAR Fahreddin, İslâm Adliye Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi), Ankara 1991, s. 182.
- (26) HUART C., "Kazasker", İslâm Ansiklopedisi, c. 6, İstanbul, s. 522.
- (27) KÖPRÜLÜ, Orta Zaman, s. 65.
- (28) İkta, kimsenin mülkiyetinde bulunmayan toprakların devlet tarafından toplanacak gelirlerinin halife ya da sultan tarafından hizmet ve maaşlarına karşılık olarak kumandan, asker ve önemli devlet görevlilerine terk ve tahsisi anlamındadır. TURAN Osman, "İkta", İslâm Ansiklopedisi, c. 5/2, İstanbul 1968, s. 949.
- (29) TURAN, İkta, s. 950.
- (30) GİBB H.A.R. - BOWEN H., Islamic Society and the West, v. 1, Islamic Society in the Eighteenth Century, Part II, London 1967, s. 115; KAFES-OĞLU İbrahim, Türk İslâm Sentezi, İstanbul 1985, s. 186.
- (31) Meselâ, Harzemşahlar'da örfi hukuku uygulayan yüksek bir mahkeme vardı ve yüksek rütbeli bir kumandan mahkemeye başkanlık ediyordu. Nesevî'nin diğer İslâm devletlerindeki müesseselere benzeterek divan-ül mezalim adını verdiği bu mahkeme Celâleddin Harzemşâh'ın ordusunda vazife görmekteydi. Devlet merkezinde ve diğer büyük askeri merkezlerde de mevcut olan bu mahkemeler devletin örfi hukukuna göre hüküm veriyordu. KÖPRÜLÜ, Orta Zaman, s. 65.
- (32) KÖPRÜLÜ, Orta Zaman, s. 65.

Gerek kadileşker gerekse ona bağlı kadılar, kadil-kudât ve ona bağlı olan kadıların muhakeme usulünü aynen uygulamışlardır (33). Yani muhakeme usulü arasında bir fark yoktur, sadece görev ve yetki alanları bakımından bir ayrılık söz konusudur.

Sefer zamanı orduyla birlikte sefere giden kadileşkerler ordu mensupları arasında çıkan ihtilaflara bakarlar, barış zamanında ise dar'ul-Adl de oturarak orduya mensup şahısların askeri sıfatlarıyla ilgili davaları görürlerdi.

Anadolu Selçuklu Devletindeki kadileşkerlik müessesesi, yetkileri daha da genişlemek suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda da devam etmiştir.

B. Örfi - İdari Yargı

Selçuklu örfi - idari yargı teşkilatında, divân-ı mezâlim, divân-ı saltanat veya divân-ı alâ ve adliye bakanının fonksiyonlarını ifa eden emr-i dad yer almaktadır.

1. Divan-ı Mezâlim

Mezâlim, tecavüz ve haksızlıklara karşı yapılacak şikâyetler demektir ve divan-ül mezâlim, kökleri daha eskilere gitse de ilk kez Abbasi devlet teşkilâtında yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Mezâlim kazasının en önemli özelliği kadıların dışında devletin hükümet edenlerinin yani yürütme gücünü ellerinde tutan halife, sultan, vezir, vali gibi görevlilerin de yargı sürecine katılmasıdır (34). Bu açıdan mezâlim mahkemeleri hem yürütme hem de yargı gücü ile donatılmış organlardır. Mezâlim mahkemeleri kazâ fonksiyonu dışında idari, mali v.b. görevleri de ifa etmişlerdir.

Divân-ı Mezâlimin önemli özelliklerinden birisi de hem adli hem de idari yargı mercii olmasıdır. Bu açıdan mezâlim mahkemelerinin yargı sahası şer'îye mahkemelerinin yargı sahasından daha geniştir. Şer'î mahkemelerde kadılar sadece fertler arasındaki ihtilâflarla ilgili davalara bakıyorlardı. İdareye karşı açılacak davalara bakmak yetkileri yoktu. Oysa, gerek fertlerin birbirleri aleyhine açacakları davalar gerekse fertlerin devlet ve devlet hükmi şahsiyetine sahip kurumlarına karşı açacakları davalara divân-ı mezâlimde bakılabiliirdi (35).

(33) ATAR, s. 184-185.

(34) Ebu'n Necip Sühreverdi, Nehcu's sülûk fi siyâseti'l-mülûk, (Çev.: Nahifi Mehmet Efendi), Tercüman 1001 Temel Eser, No: 80, s. 196; ATAR, s. 187; CİN - AKGÜNDÜZ, s. 266.

(35) ATAR, s. 189.

Divân-ı mezâlim özel müracaatlar üzerine her türlü davaya bakabildiği için görev alanı sadece idari yargı ile sınırlı olmamıştır. Halktan herkes herhangi bir ayırım ve kısıtlama olmadan hakkını aramak için divân-ı mezâlime başvurabilirdi. Bu uygulama mezâlim mahkemelerinde adli davaların da görülmesine imkân tanımıştır. Bunun dışında mezâlim mahkemeleri, kadı kararlarının icrasını sağlamak, yerli idarecilerin halka yaptıkları haksızlıkları araştırıp, cezalandırmak, tahsildarların suiistimallerini önlemek, devlet memurlarını yargulamak, devlet ile fert arasındaki ihtilâfları halletmek gibi daha çok idari yargı ile ilgili fonksiyonları ifa etmiştir (36).

Abbasi devlet teşkilâtından etkilenen Selçuklularda da divân-ı mezâlim son derece büyük öneme sahip bir yargı kurumu olarak ortaya çıkmıştır. Başlangıçta sadece merkezde bulunan divân-ı mezâlim ya da bir başka deyişle dar-ül adl, ikta sisteminin gelişmesiyle birlikte taşra teşkilatına da yayılmış; iktalarda merkezdeki mezâlim divanlarının benzeri mahkemeler, adli ve idari davalara bakmışlar (37), özellikle idari yargı alanında örfi hukuku uygulamışlardır.

Selçuklularda merkezi mezâlim divanına sultanlar, onlar katılmadığı zaman da kadil-kudâtın başkanlık etmişlerdir. Nizam-ül Mülk Siyasetnâme'de, sultanın haftada iki gün Mezâlim'e oturarak haklıyı haksızdan ayırdığı ve adalet dağıttığından söz etmektedir (38). Siyasetnâme'ye göre, halk, şikâyetlerini dilekçe ile sultana arzeder, hükümdar da dilekçeleri tek tek inceleyip, her biri hakkında yapılması gerekenleri yazılı bir emirle bildirirdi. Nizâm-ül Mülk, sultanın, zulme uğrayıp adalet isteyenleri haftada iki gün huzuruna kabul edip şikâyetlerini dinlemesinin zalimleri korkutacağını ve cezalandırılma korkusuyla hiç kimsenin zulüm ve yağmaya cesaret edemeyeceğini söylemektedir (39).

Merkezde sultan ya da kadil-kudâtın başkanlığında toplanan divân-ı mezâlimde şu üyeler bulunurlardı: 1. Kadılar. İdari davalar dışında halkın şikâyet dilekçelerine dayanan adli davalara bakarlardı. 2. İslâm Hukukçuları (fakihler). Davaların görülmesinde özellikle şer'i yönden tereddüte düşülür veya güçlük doğarsa bilgilerine başvurulurdu. 3. Önemli devlet ricâli. Halife, sultan, vezirler, valiler, emirler gibi devlet büyükleri ve görevlileri divân-ı mezâlimde dava dinlerlerdi ki idari davalarla esas itibariyle bunlar ilgilendirilirdi. 4. Kâtipler. Mahkemede cereyan eden davaları ve verilen

(36) CİN - AKGÜNDÜZ, s. 266-267; UZUNÇARŞILI, Medhal, s: 9-10.

(37) TURAN, İkta, s. 956.

(38) Nizâmü'l-Mülk, s. 18.

(39) Nizâmü'l-Mülk, s. 18.

hükümleri kaydederlerdi. 5. Şahitler. Tecrübeli ve dürüst kişiler görülmekte olan dava ile ilgili şahitlik ederlerdi (40).

Mezâlim mahkemelerinde davalara bakanlar, şer'i mahkemelerde dava gören kadılardan daha fazla yetkilere sahiptiler. Mesele, tarafların ifadesini istedikleri gibi alabilirler, şahitlere yemin teklif edebilirler, soruşturmayı diledikleri gibi yürütebilirlerdi.

Selçuklu iktalarında da merkezdeki divân-ı mezâlimin benzeri divanlar mevcuttu ve bu divanlarda iktalar ve ikta askerleri ile ilgili şeriat dışı davalara bakılırdı (41). Büyük ihtimalle bu divanlara bölgenin askeri kadıları başkanlık ederdi. Nitekim pek çok yazar daha önce de değindiğimiz gibi askeri ikta sisteminin gelişmesiyle birlikte mezâlim mahkemelerinin yerini kadileşker mahkemelerinin aldığı görüşündedir.

Konu hakkındaki kaynaklar yeterli olmamakla birlikte Selçuklularda mezâlim görevinin artan oranda resmi devlet görevlilerine devredildiği görülmektedir. Zaman içinde idari-örfi yargı konusunda yetkileri olan Divân-ı Alâ ya da Divân-ı Saltanat gibi organlar da saf dışı edilmek suretiyle idari düzenlemeler ve idari yargı konusunda en yetkili müessese divân-ı mezâlim olmuştur (42).

2. Büyük Divân (Divân-ı Alâ)

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda, merkezde vezirin başkanlığında toplanan ve diğer bütün divânların üstünde yer alan büyük divâna, divân-ı alâ denmiştir. Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nda ise büyük divân, divân-ı alâ, divân-ı saltanat olarak adlandırılmıştır.

Gerek divân-ı alâ gerekse divân-ı saltanat diğer fonksiyonlarının yanı sıra kaza yetkisine sahip müesseselerdir (43). Her iki divân da her türlü şikâyeti dinler ve hüküm verirdi ki, bu iş divân görüşmelerinin büyük bir bölümünü oluştururdu (44). Ayrıca idari-örfi nitelikteki davalara da bu divanda bakılırdı. Ancak ne divân-ı alâ ne de divân-ı saltanatta şikâyetlerin dinlenmesi ve davaların görül-

(40) Divân-ı mezâlimin üyeleri hakkında bkz. Sühreverdi, s. 196-197; ATAR, s. 173.

(41) TURAN, İkta, s. 956; TURAN, Türkiye Selçukluları, s. 47; KÖPRÜLÜ, Orta Zaman, s. 65.

(42) GIBB - BOWEN, s. 116. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. TYAN E. Histoire de L'Organisation judiciaire en Pays d'Islam, Beyrut 1943.

(43) HORST Heribert, Die Staatsverwaltung der Grosseigequen und Horazmşahs (1038-1231), Wiesbaden 1964, s. 30 vd.

(44) HORST, s. 30.

mesi işi Divân-ı Hûmayun seviyesine ulaşmamıştır. Divân-ı hûmayunun kaza fonksiyonu en başta gelen özelliklerinden biriyken Selçuklu devletlerindeki büyük divânlarda hiç bir zaman dava dinlemek birinci derecede öneme sahip olmamıştır. Nitekim zaman içinde büyük divânın yargı fonksiyonu artan oranda divân-ı mezâlîme devredilmiş ve böylece divân-ı mezâlîmin önemi artmıştır (45).

Selçuklu devletlerindeki dini - hukuki işlerin başı olan kadil-kudâtların, ordu kadısı olan kadileşkerin ve Anadolu Selçuklu Devleti'nde ortaya çıkan emir-i dad'ın büyük divânın dışında tutulması da (46) büyük divânın kaza fonksiyonu hakkında bir fikir vermektedir. Aslında bu durumun pratikte olumlu bir sonucu da olmuştur. Adliyeden sorumlu kişilerin büyük divân ve eyâlet divânlarının dışında tutulmaları, hükümet işlerinden uzak kalmalarına dolayısıyla yargı görevini yerine getirirken siyasi ve idari etkiye maruz kalmadan adalet dağıtmalarına imkân tanımıştır.

3. Emir-i Dad

Emir-i dad, Anadolu Selçuklu Devleti'nde ortaya çıkmış olan bir görevlidir (47). Büyük Selçuklu Devleti ile ilgili kaynaklarda benzer bir müessesenin varlığından söz edilmemektedir.

Emir-i dad, adeta Anadolu Selçuklu Devleti'nin adliye bakanıdır (48). Devlet emirlerine itaatsizlik, siyasi suçlar, asayiş bozma ve benzeri daha çok örfi hukuku ilgilendiren konularla emir-i dad ilgilenmiştir (49). Tutuklama yetkisine sahiptir. Hatta vezir ve büyük divânın üyeleri gibi devletin en üst kademesinde yer alan kişileri dahi tutuklayabilmiştir (50).

Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan ve II. Mahmut döneminde adliye nazırına dönüşen "çavuşbaşı" Emir-i Dâd'la aynı fonksiyonlara sahiptir ve bu görevlinin Osmanlıdaki devamıdır.

-
- (45) MUMCU Ahmet, Divan-ı Hûmayun, Ankara 1986, s. 19; GIBB - BOWEN, s. 116.
- (46) YINANÇ Mükremin Halil, Türkiye Tarihi -Selçuklular Devri-, İstanbul 1944, s. 158; KAFESOĞLU, Selçuklu Tarihi, s. 150.
- (47) İbni Bibi, Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi (Çev. : GENÇOŞMAN Nuri) Ankara 1941, s. 229-232, 276; UZUNÇARŞILI, Medhal, s. 98.
- (48) UZUNÇARŞILI, Medhal, s. 98.
- (49) KAFESOĞLU, Selçuklu Tarihi, s. 149.
- (50) İbni Bibi Tarihinde Konyalı Sahip Ata Fahrüddin Ali bin Hüseyin bin Ebu Bekir'in vezirlikten uzaklaştırılarak tevkif edildiği ve saraydan emir-i dad'ın evine yollandığı kaydedilmektedir. Oradan da emir-i dad aracılığıyla Osmanoğlu Kalesine gönderilmiştir. s. 276-277.

Selçuklu Devleti'nde de Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi "çavuş" adı verilen görevliler mevcuttur. Çavuşlar daha ziyade adli takibat ile uğraşmışlardır (51). Bu açıdan ele alındığında emir-i dâd görevlerini ifa ederken çavuşlardan yararlanmış ve tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çavuşbaşı gibi çavuş teşkilâtının başı olması kuvvetle muhtemeldir.

Adliye teşkilâtındaki diğer görevlilerin yanı sıra emir-i dâd da büyük divânın üyesi değildir. Ancak İbn-i Bibi Tarihi'nden de anlaşılacağı gibi devlet teşkilâtında önemli bir konuma sahiptir. Zaman zaman siyasi entrikaların içinde yer alan emir-i dâdlar iktidar mücadelesine de katılmışlardır (52).

III. SELÇUKLU ADLİYE TEŞKİLATININ OSMANLI HUKUK SİSTEMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

A. Genel Olarak

Selçuklu adli teşkilâtının Osmanlı hukuk sistemi üzerindeki etkilerini değerlendirebilmek için Osmanlı hukukunun gelişimini kısaca gözden geçirmek yararlı olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nda da tıpkı Selçuklu devletlerinde olduğu gibi şer'i hukuk - örfi hukuk ayrımı ortaya çıkmıştır. Şer'îye sicillerinin incelenmesinden anlaşılacağı üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda şahsın hukuku, aile hukuku, miras hukuku, borçlar hukuku, eşya hukuku, ticaret hukuku gibi özel hukukun bütün dallarında; kamu hukuku alanında da, usul hukukunun tamamı, mali hukukun büyük bir kısmı ve tazir cezaları dışında kalan ceza hukuku hükümlerinin uygulanmasında şer'î hukuk esas alınmıştır (53). İdare, Anayasa ve devletler hukukunun genel esasları da yine şer'î hukuktan kaynaklanmıştır. Ancak ululemre tanınan sınırlı yasama yetkisi çerçevesinde, idare hukuku, tazir suç ve cezaları, toprak hukuku, askeri hukuk ve anayasa ile mali hukuk alanında bazı konularda örfi hukuk düzenlemeleri yapılmıştır (54). Bu nedenle Osmanlı adli teşkilatı ve bu teşkilat üzerindeki Selçuklu etkileri değerlendirilirken şer'î hukuk - örfi hukuk ayrımının gözden uzak tutulmaması gerekmektedir.

(51) KÖPRÜLÜ Fuad, "Çavuş", İslâm Ansiklopedisi, c. 3, İstanbul 1988, s. 366. Çavuşlar, adli takibat dışında sultan ve emirler tarafından verilen emirleri halka okumak, resmi törenlerde alkış tutmak, memleketin içinde ve dışında kendilerine verilen görevleri yapmak gibi fonksiyonları yerine getirmişlerdir.

(52) "...halkın mühim işlerinde emir-i dâd Nusrat ile Pervâne Ebubekir'in reyleri hakim oluyor, bunların rızası olmayan meselelerde sahip Şemseddin'le Pervâne'nin hükmü yetersiz kalıyordu", İbni Bibi, s. 229.

(53) AKGÜNDÜZ, s. 45.

(54) AKGÜNDÜZ, s. 45.

B. Osmanlı Yargı Teşkilâtı

Bu başlık altında kadılar, şeyhülislâm, kazasker, divân-ı hûmayun ve çavuşbaşı ve bu müesseseler üzerindeki Selçuklu etkilerini incelemeye çalışacağız.

1. Kadılar

Yukarıdaki açıklamalarımızdan da anlaşılacağı üzere Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli yargı organı Selçuklularda olduğu gibi kadılar ve kadıların oluşturduğu şer'îye mahkemeleridir. Devletin kurucusu Osman Bey'in tayin ettiği ilk memurlardan birisi kadı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun idari taksimatı çerçevesinde her eyalet, sancak, kazâ bir yargı merkezi kabul edilerek kadılar gönderilmiştir.

Kadılar, nikâh akidlerinin icrası, miras taksimi, yetimlerin ve gaiplerin mallarının korunması, vasi ve vekillerin tayin ve azli, veli ve vasisi olmayan küçükleri evlendirme, vasiyetleri tenfiz, vakıfları kontrol, had ve cinayet suçları ile ilgili davalara bakmak gibi görevleri ifa etmişlerdir(55). Açıklıkla görüleceği üzere Osmanlı kadılarının görev ve yetki alanları ile Selçuklu kadılarının görev ve yetki alanları arasında bir fark yoktur (56).

2. Şeyhülislâm

Gerek Büyük Selçuklu gerekse Anadolu Selçuklu Devletlerinde ilmiye sınıfının ve adliye teşkilatının başı olan kadil-kudâtlık makamına Osmanlı İmparatorluğu'nda rastlamıyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilmiye sınıfının, dolayısıyla yargı teşkilatının başı olan kişi kadil-kudât değil, şeyhülislâmdır. Her ikisi arasında görev ve yetkiler açısından bir takım farklılıklar mevcuttur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda şeyhülislâmîlik makamı henüz ortaya çıkmamıştır (57). Ancak zaman içinde özellikle Fa-

(55) UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin İmiye Teşkilatı, Ankara 1984, s. 108-109; CİN - AKGÜNDÜZ, s. 274. Gayrimüslimlerin aile hukuku, miras hukuku gibi özel hukukla ilgili davaları ise şer'îye mahkemelerinde görülmemiştir. Bunlara kendi mensup oldukları dinin hükümleri uygulanmıştır.

(56) Bkz. s. 25-26.

(57) Şeyhülislâm Osmanlıdan önceki İslâm devletlerinde de kullanılmış bir kavram olmakla birlikte bu devletlerde daha farklı bir anlam ifade etmiştir. Genellikle fetvalarıyla şöhret ve çok sayıda fakihin tasvibini kazanmış olan fıkıh alimlerine tevcih olunan bir şeref ünvanı anlamında kullanılmıştır. İmiye sınıfının reisi anlamında kullanılması ilk kez Osmanlı'da olmuştur. Şeyhülislâmîlik makamı Osmanlı İmparatorluğu'nda zamanla diğer İslâmî ülkelerde hiç bir zaman erişemediği dini ve siyasi bir önem kazanmıştır. KRAMERS J. H., "Şeyh-ül-İslâm", İslâm Ansiklopedisi, c.11, İstanbul 1979, s. 485-486.

tiñ Devrinden itibaren İstanbul Müftileri sıvrilmeye başlamış (58) ve Kanuni Döneminden itibaren İstanbul müftisi bütün kadılar da dahil olmak üzere ilmiye sınıfının başı olarak kabul edilmiştir (59).

Şeyhülislâmlar sadece ilmiye sınıfının başı olmakla kalmamışlar, devlet içinde son derece önemli ve yüksek bir mevkiye sahip olmuşlardır. İmparatorluğun saltanat kanadını sadrazamlar temsil ederken, hilâfet kanadını da şeyhülislâmlar temsil etmişlerdir.

Şeyhülislâmlar 1574'den sonra yürütme alanında önemli yetkilerle donatılmışlardır. 1574 tarihinden itibaren mevali denilen eyalet kadılarını, kırk akçeden yukarı müderrisleri, ordu kadılarını, müftüleri tayin yetkisi şeyhülislâmlara ait olmuştur. Ancak kazasker ve bazı büyük mevlâların tayininde sadrazamın onayını almak zorundadırlar (60). Selçuklu devletlerinde de kadil-kudâtların kadıları tayin yetkileri vardır. Aralarındaki bir başka benzerlik ise şeyhülislâmların da kadil-kudâtlar gibi büyük divânın üyesi olmamalarıdır. Şeyhülislâmlar zaman zaman bilgilerine başvurulmak üzere Divân'a çağrılmışlar ama hiç bir zaman Divân-ı Hümâyün üyeleri arasında yer almamışlardır (61).

Selçuklu ilmiye sınıfının reisi olan kadil-kudâtlar ile Osmanlı ilmiye sınıfının reisi olan şeyhülislâmlar arasındaki en büyük fark yargı yetkisi konusunda ortaya çıkmaktadır. Kadil-kudâtlar şer'i yargının başı olarak dava dinleme yetkisine sahipken şeyhülislâmların yargı yetkisi yoktur (62), fetva (63) verme yetkileri vardır. Hususi meseleler hakkında fetva talepleri için kısa bir süre sonra şeyhülislâmın yerini fetvâ emini almıştır. Ancak siyasi ve kamuya yönelik meseleler hakkında fetvâ verme yetkisi şeyhülislamda kalmış-

(58) Şams al-din Fenari, Zembilli Ali Cemali Efendi gibi büyük şahsiyetlerle birlikte İstanbul müftülüğü büyük nüfus ve tesir kazanmıştır.

(59) ITZKOWITZ Norman, Ottoman Empire and Islamic Tradition, Chicago London 1972, s.58; KRAMERS, s. 486; CİN - AKGÜNDÜZ, s. 270. Tevkil Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi'nde de Şeyhülislâmın ilmiye sınıfının başı oldukları teyid edilmektedir. "Şeyhülislâm olanlar umumî ilmiyeye tasaddür ederler". Tevkil Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, Milli Tettebbular Mecmuası, c. I/3, 1331, s. 537.

(60) Tevkil Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, s. 537; UZUNÇARŞILI, ilmiye, s. 179.

(61) MUMCU, Divan, s. 38; ITZKOWITZ, s. 58.

(62) KRAMERS, s. 487; CİN - AKGÜNDÜZ, s. 271.

(63) Fetva hukuki bir meseleyi İslâm hukukunun muteber kaynaklarına dayanarak çözümlenmek demektir. Fetva verme yetkisi müftülere ait olmuştur. Fetva hususi şahısların şer'i bir mesele hakkında sordukları sorulara verilen cevaplar ve kamuyu ilgilendiren konularda padişah ve diğer resmî görevlilerin sorularına verilen şer'i cevaplar olmak üzere ikiye ayrılır.

tir (64). Bu tür fetvâlara fetevây-ı şerife denilmiş ve bağlayıcı nitelikte olmuşlardır.

Şeyhülislâmların fetvaları örfi kanunların yapım sürecinde de son derece büyük önem taşımıştır. Meselâ, Kanuni'nin bütün kanunları Ebussuud Efendi'nin oluru ile gerçekleştirilmiştir (65). Bundan ayrı olarak her türlü mühim siyasi meselede şeyhülislâmın görüşünü ve onayını almak mutad hale gelmiştir. Böylelikle şeyhülislâmlar devlet yönetiminde ve siyasi gelişmelerde kadil-kudâtlarla kıyaslanamayacak oranda önemli bir yere ve manevi ağırlığa sahip olmuşlardır.

3. Kazasker

Anadolu Selçuklu Devleti'nde ortaya çıkan kadileşkerlik müessesesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda kazasker adı altında devam etmiştir. 1360'larda Çandarlı Halil Efendi ilk kazasker olarak tayin edilmiştir. Daha sonraki tarihlerde Rumeli ve Anadolu Kazaskeri olmak üzere sayıları ikiye çıkmıştır.

Şeyhülislâmlar yargı yetkisi ile donatılmadıkları için Osmanlı adliye teşkilatının asıl başı kazaskerlerdir. Kadileşkerler gibi kazaskerler de askeri sınıfın şer'i ve Hukuki işlerine bakmakla birlikte kadileşkerlerden çok daha önemli bir yere ve geniş yetkilere sahip olmuşlardır.

Kazaskerler önemli bir yekûn tutan kaza ve sancak kadıları ile kırk ilâ yirmi akçeli müderrisleri tayin merciidirler (66). Bunun dışında kadileşkerler, hiç bir zaman Divan-ı Saltanat'ın üyesi olamazken Anadolu ve Rumeli kazaskerleri Divan-ı Hümayun'un asli üyesi olarak Divân toplantılarına katılmışlardır (67). Toplantılarda şer'i davaların dinlenmesi ve çözümü Rumeli kazaskerine havale edilmiş, gerekirse Anadolu kazaskeri de kendisine yardımcı olmuştur (68).

(64) Meselâ, Mısır'a 1516'da savaş açılması, Ali Cemâli Efendi'nin fetvası ile olmuştur. 1570 yılında Ebussuud Efendi, Venedik'e savaş ilâmı için fetva vermiştir. Matbaanın kurulması şeyhülislâm Abdullah Efendi'nin fetvası ile mümkün olmuştur. KRAMERS, s. 487.

(65) CİN - AKGÜNDÜZ, s. 271; KRAMERS, s. 488.

(66) Tevkîl Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, s. 540; UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1984, s. 231.

(67) Tevkîl Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, s. 503-509, 540.

(68) "Dava, içtima lâzım gelse Rumeli Kadaskeri istima idüp Anadolu Kadaskeri kendi halinde oturur. Meğer vekil-i saltanat tarafından me'zun ve me'mur ola. Ol zaman içtima şer'an calz olur" Tevkîl Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, s. 540.

Divân-ı Hümâyün'da Rumeli kazaskerinin verdiği hükümlere kimse karışmamıştır ve şeyhülislâm Divân'ın üyesi olmadığı için kazasker Divân'da ulemayı temsil etmiştir (69).

Cuma günleri toplanan Cum'a Divânı'na da katılan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri bu Divân'da da şer'i davaları dinleyip, hüküm vermişlerdir. Kazaskerler salı ve çarşamba günleri dışında kendi konaklarında divân kurup yetki alanları dahilindeki davalara bakmışlardır.

Görülebileceği üzere Osmanlılardaki kazaskerlik müessesesinin ortaya çıkışında Selçuklu kadileşkerlik müessesesinin büyük etkileri olmakla birlikte, kazaskerler gerek önem gerekse görev ve yetkiler açısından kadileşkerleri geride bırakmışlardır.

4. Divân-ı Hümâyün

Osmanlı İmparatorluğu'nun yüksek yürütme organı ve bir çeşit bakanlar kurulu niteliğinde olan Divân-ı Hümâyün yargı alanında da önemli yetkilere sahip olmuştur. Yürütme gücünün yanı sıra adaletin yerine getirilmesindeki en yüksek organ olma sıfatına da haizdir. Divân-ı Hümâyün'un bir kurul olarak mahkeme şeklinde çalışması İslâm divân anlayışının biraz ötesine uzanır. İslâm ve diğer Türk devletlerinde en yüksek yargı kurulu olarak çalışan ve genellikle örfi hukukun uygulanmasıyla uğraşan divân-ı mezâlimler ve dar-ül adliler Osmanlı İmparatorluğu'nda göze çarpmaz. Bu bakımdan Divân-ı Hümâyün'un durumu ayrı bir özellik gösterir (70). Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinde genellikle örfi idari davalara bakan ancak şahsi başvurular üzerine şer'i yargılama da yapabilen Divân-ı Mezâlim, Osmanlı İmparatorluğu'nda müstakil bir divân olarak ortaya çıkmamış, bu divânın tüm fonksiyonları Divân-ı Hümâyün'un bünyesinde toplanmıştır. Ayrı bir divân biçiminde olmasa bile şer'i - örfi davalara bakan, haksızlıkları gideren bir üst mahkeme anlayışı Selçuklular'dan, Osmanlılar'a intikal etmiştir.

Yargı işlerinde genellikle bir üst mahkeme olarak çalışan Divân-ı Hümâyün'da şer'i yargıyı kazaskerler, örfi yargıyı ise vezir-i âzam ve kubbealtı vezirleri, nişancı, defterdar, beylerbeyi v.b. ehli örf temsil etmiştir. Üyelerinden de anlaşılacağı gibi aynı anda şer'i ve örfi davalara bakabilen Divân-ı Hümâyün hem ilk ve kesin hüküm yeri, hem de bir çeşit temyiz mercii olarak çalışmıştır (71).

(69) HEYD Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973, s.270.

(70) HEYD, s. 225; MUMCU, *Divan*, s. 19, 86.

(71) MUMCU, *Divan*, s. 80.

Şer'i davalar vezir-i âzam tarafından Rumeli kazaskerine havale edilir ve kazasker dava dinleyip hüküm verirdi (72). Gerekirse Anadolu kazaskeri de kendisine yardım ederdi. Vezir-i âzam kazaskere havale ettiği davayı önemli görürse o konuya ait açıklama ister, hükme katılmazsa davaya müdahale edebilirdi (73). Örfi davalar ise konusuna göre, vezir-i âzam, defterdar, nişancı ve diğer ehl-i örf tarafından görülebilirdi.

Tıpkı Selçuklu devletlerinin divân-ı mezâlimlerinde olduğu gibi Divân-ı Hümayun'da da her türlü başvuru üzerine ilk derece mahkemesi olarak şer'i ve örfi davalara bakılabılırdi. Özellikle mezâlim divânlarının görev alanlarına giren mahalli yöneticilerin veya çeşitli devlet görevlilerinin halka yaptıkları zulümlerle ilgili davalar Divân-ı Hümayun'da da önemli bir yekûn tutmuştur (74).

Divân-ı Hümayun'un yargı alanındaki bir diğer önemli özelliği ise temyiz mercii olarak daha önce hakkında hüküm verilmiş olan davalara yeniden bakabilmesidir. Özellikle kadıların haksız olarak verdikleri hükümler kesinleşmiş olsa da dava Divân-ı Hümayun'da yeniden görülerek sonuca bağlanmıştır (75). Temyizen davalara bakmak görevi Selçuklu mezâlim divânlarında bulunmayan, ancak Osmanlı uygulamasında ortaya çıkan bir görevdir.

Divân-ı Hümayun sadece yüksek bir mahkeme olarak kalmamış, şer'i yargı örgütünün de denetleyicisi olmuştur. Zaman zaman görevlendirilen ve "mehayif müfettişleri" adı verilen kadılar genellikle çok fazla şikâyet gelen bölgelere gönderilmiş, bölgedeki kadı ve naipleri saf dışı ederek dava görmüşler ve sonucu Divân-ı Hümayun'a rapor etmişlerdir (76).

Selçuklularda ikta siteminin gelişmesiyle taşra teşkilâtında ortaya çıkan ufak çaplı divân-ı mezâlimlerin benzerleri Osmanlı uygulamasında da paşa divanları olarak görülmüştür. Beylerbeyinin

(72) Tevkî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, s. 539.

(73) UZUNÇARŞILI, Merkez, s. 23.

(74) MUMCU Ahmet, Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı, Ankara 1972, s. 24-25. "Kastamonu beyine hüküm, Subaşılar ziyade zulm ve taaddi ettiklerinden", "...sabık naip Bekir Efendinin... ahaliye zulüm ve taaddide bumasından dolayı Kütahya'ya nefu edilmesi hakkında emir ısdarı rıcası", "...kadısına hüküm : Sancak beyi Mehmet'ten bütün halk şikâyete gelip cümlenin terk-i vatan edeceği bildirildiği için Dergâh-ı Âli çavuşlarından mübaşir tayin olunan... iyice teftiş edip şer'an sabit olanları yazıp bildirmesi..." MUMCU, Zulüm, dn. 90-95, s. 25-26.

(75) MUMCU Ahmet, Osmanlı Devletinde Rüşvet, İstanbul 1985, s. 151 ve dn. 425.

(76) MUMCU, Divan, s. 86; UZUNÇARŞILI, İmiye, s. 225.

başkanlığında toplanan bu divanlarda şer'i ve idari davalar dinlenmiştir.

Görülebileceği üzere Divân-ı Hümayun, Selçuklulardaki Büyük Divân ve divân-ı mezâlimlerin görev ve yetkilerini kullanmakla kalmamış, bu yetkileri daha da genişletmiştir.

5. Çavuşbaşı

Selçuklu adli teşkilâtının Osmanlı hukuk sistemi üzerindeki etkileri incelenirken, çavuşbaşı üzerinde de durmak gerekir. Sayıları yüzleri aşan çavuşların amiri olan çavuşbaşı, Anadolu Selçuklu Devleti'nde adliye nazırı fonksiyonunu yürüten "emir-i dâd"ın Osmanlıdaki devamıdır. II. Mahmut Döneminde adliye nazırına dönüşecek olan bu görevli divân toplantılarının düzen ve asayiş içinde yürütmesinden, önemli devlet yazılarının yerine ulaştırılmasından, divân-da kararlaştırılan hükümlerin uygulanabilmesi için gerekli tutuklamaları yapıp, cezaları infaz etmekten sorumluydu (77). Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki fonksiyonlar açısından bir benzerlik söz konusu olsa da en azından başlangıçta çavuşbaşı, emir-i dâd kadar yüksek bir görevli olarak kabul edilmemiştir. II. Mehmet Kanunnâmesi, çavuşbaşını "hizmetkâr" olarak saymıştır (78). Emir-i dâdlar gibi siyasi mücadelelerde etkili bir rolü yoktur. Özellikle yönetimin merkezinin saraydan Bâb-ı Âli'ye kaymasından sonra sivrilişip, adliye nazırına dönüşmüştür.

IV. SONUÇ

Selçuklu adliye teşkilâtı, Osmanlı adliye teşkilâtını ve hukuk sistemini önemli ölçüde etkilemiştir. Ancak Osmanlı modelinin Selçuklu sistemine de tıpa tıp benzediğini söylemek mümkün değildir. Arada önemli sayılabilecek farklar mevcuttur. Meselâ Osmanlı ilmiye sınıfının başı kadil-kudât değil, şeyhülislâmdır ve kadil-kudât-tan en büyük farkı yargı yetkisinin olmamasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu adli teşkilâtını kurarken şüphesiz Selçuklu mirasından da önemli ölçüde yararlanmıştı. Ancak bazı müesseseleri kendi bünyesine uydurmuş, ihtiyaçları doğrultusunda yeni müesseseler ihdas etmiş ya da yetki ve görev genişletme yoluna gitmiştir.

(77) HAMMER Josef Von, Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, c. II, s. 119 vd.

(78) ÖZCAN Abdülkadir, "Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Alem için Kardeş Katli Meselesi", Tarih Dergisi, sy. 33, İstanbul 1982.